

doi <https://doi.org/10.18485/bratstvo.2020.24.8>

УДК 27-47

27-56

Рад примљен: 13.08.2020.

Рад прихваћен: 11.09.2020.

Оригиналан научни рад

ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ И РАЗВОЈ ДУХОВНОГ ЖИВОТА У СРБИЈИ ТОКОМ 19. ВЕКА

Заснован на објављеној грађи и литератури, прилог се бави процесом изградње организације Српске православне цркве, образовања свештенства и монаштва, напорима ка религијском васпитању верника, као и борби против празноверица, током 19. века у Кнежевини, касније Краљевини Србији.

Укидање Пећке патријаршије 1766. године имало је озбиљне последице по црквену организацију и њен даљи развој у оквиру различитих политичких система и без централне власти. Православно становништво са јурисдикцијског простора Пећке патријаршије већином потпада под јурисдикцију Цариградске патријаршије (током 19. века Црква ће у Босни и Херцеговини добити изванредан степен аутономије), изузев Црногорске и Карловачке митрополије, које делују аутономно и православних у Далмацији који су потпадали под јурисдикцију Карловачке и касније Буковинско-далматинске митрополије.

Карловачка митрополија од почетка 18. века делује као самостална црквена организација, мада све до 1766. године признаје у духовном смислу власт Пећке патријаршије. Карловачки митрополити и патријарси већ од 18. века посвећују посебну пажњу организацији цркве, образовању свештенства, отварају прве школе и боре се против празноверица и лоших

народних обичаја.¹ Посланици су на саборима током 18. века нападали „несавесност, грабљивост и самовољу архијереја, калуђера и свештеника, код којих је још владао балкански грчки дух, тражили су да се духовни сталези у својој власти ограние и утерају у границе морала и хришћанске врлине.“ Доситеј Обрадовић први започиње у српском друштву борбу против верског фанатизма и формализма, против калуђерског паразитизма, за реформу цркве и верску сношљивост.² И поред несумњивих напора да се образовање свештенства и монаштва унапреди, овај процес је текао споро и тешко. Ученост се и надаље дуго сводила само на читање, писање и појање. Ретко се у 18. веку могао срести неки свештеник који је умео да држи проповед. Проблем образовања свештенства остао је актуелан и кроз цео 19. век. Богословска научна књижевност је била сиромашна, није било довољно уџбеника, а касно су покренути и богословски листови. Честе критике биле су упућиване на рачун „распуштености“ калуђера и неморал у црквеним редовима. Посебан проблем представљало је продирање политичких идеја међу парохијско свештенство што је ишло на штету парохијског рада.³

Паралелно са почетком процеса образовања свештенства у Карловачкој митрополији, започет је и процес систематског васпитања верника с циљем да се они приведу институционалној вери, заснованој на редовном похађању богослужења и духовном парохијском животу. Оснивају се вероисповедне школе у којима су верници учени да поштују Божје и црквене заповести. Почиње се и са увођењем црквених матица, књига венчаних, рођених и умрлих. Недељном богослужењу био је подређен целокупан живот парохијске заједнице, па је према наредби митрополита Мојсеја Петровића из 1728. био забрањен рад гостионица и трговина за време службе. Верник је ипак био више „пасивни посматрач сакралног позоришног ритуала који мало разуме и који га се мало тиче“.⁴ Света тајна крштења је беспоговорно прихватана а света тајна помазања је поштована увек када је то било могуће, али света тајна покајања и исповести није била посебно омиљена. Жене су се чешће исповедале од мушкараца а међу мушкарцима који су се ретко исповедали било је и свештеника. Ипак, црква је највише проблема имала са светом тајном брака јер ова

¹ Митрополит Мојсеј Петровић почетком 20-их година 18. века покушава да регулише рад свештенства уводећи Правила за свештенике по угледу на Руску цркву. Његов наследник митрополит Викентије Јовановић издао је почетком 1733. године низ правила којима је уређен верски живот парохијана. (Мирослав Тимотијевић, *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд 2006, 15 и 18).

² Доситеј Обрадовић, *Изабрана дела*, Београд 2005, 19–22.

³ Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, I–III, Београд 1990, 77, 78, 102, 104, 111–113, 197/II.

⁴ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 20, 23, 27.

институција није била довољно христјанизована услед година ратова и нереда. Бракови су се често склапали и разводили, парови су живели невенчано а било је и бигамије.⁵ Мирослав Тимотијевић наглашава да су верске реформе „настојале да традиционалну народну религију, по правилу не интелектуалну, емоционалну и у пуној мери прожету паганским веровањима, преобликују у складу са учењем барокног схоластичког богословља.“ Неке старе форме народне религије су забрањиване, неке толерисане а неке подстицане. У основи верских реформи била је намера да се народна религија замени приватном побожношћу.⁶ Временом је расло интересовање за молитвенике, иконе и разне реликвије. На ходочашћа се одлазило на Фрушку гору и друге регионалне манастире, као и у Свету земљу и на Свету гору.

У односу на Монархију, у Османском царству стање цркве је било далеко теже. Београдска митрополија, као једна од епархија Цариградске патријаршије после 1766. године, чији су епископи због њене величине носили митрополитско звање, обухватала је шест нахија Београдског пашалука и таква територијална структура се задржала све до 1831. године.⁷ Друга епархија у Београдском пашалуку била је Ужичко-ваљевска митрополија, која је такође обухватала шест нахија. Од седам београдских митрополита у периоду од 1739. до 1813. само један је био српског порекла, док су сви остали били Грци. Пред Први српски устанак 1804. године Београдска митрополија је имала око 15.000 православних кућа, 50 парохијских цркава и 20 манастира. Ужичко-ваљевска митрополија имала је 59 цркава и 27 манастира.⁸ Иако су учињени извесни напори, посебно у време управе митрополита Методија (1791–1801) да се црквени живот унапреди, патријарх Калиник V је почетком 19. века тражио од двојице митрополита у Београдском пашалуку „да исправе бројне неправилности уочене код свештенства у вршењу светих тајни крштења и причешћа, што је била последица или незнања или немара, као и да се спречи распусна појава четвртог брака.“⁹

⁵ Исто, 31–39.

⁶ Исто, 49.

⁷ Недељко Радосављевић, *Београдски митрополити од 1739. до 1804. године*, Историјски часопис, LV, 2007, 219–234.

⁸ Исто. Бранко А. Цисарж наводи да је 1804. у 11 нахија (без ужичке и соколске) у 1.806 села на око 300 – 400.000 становника било 156 отворених цркава и 278 порушених или просечно по једна црква на сваких 11 села и 2600 становника. (Бранко А. Цисарж, *Неколико сведочанстава о верском животу у Србији у време устанка*, Гласник СПЦ, 7–9, 1954, 136–142).

⁹ Н. Радосављевић, *нав. дело*, 219–234.

Вук С. Караџић и Леополд Ранке пишу о недовољном броју цркава¹⁰ и слабом образовању свештеника и калуђера, који су једва знали да читају и пишу, а најчешће нису имали ни потребне богослужбене књиге. Од попова се особито тражило да знају кад је који светац. Вук Караџић је разлоге необразованости српског свештенства налазио у последицама дуготрајног боравка грчких владика у Србији, који су били незаинтересовани за образовање свештенства. Ранке пише да је код других народа свештенство „дошло до великог и готово неограниченог утицаја“, што не може да се каже за Србе код којих „попови су уживали врло мали углед. Они су свој положај куповали од грчких владика, а ови су с њима поступали као са слугама.“ Као последица таквог стања о хришћанској вери и догмама се мало знало а ритуално веровање код православног света било је на ниском ступњу. Сводило се на поштовање постова и верских празника. „Срби се обично моле Богу три пута на дан: у јутру кад устану, у вече кад хоће да вечерају, и последије вечере кад хоће да спавају [...] Они се не моле Богу једнако, него што које зна, оно и говори [...] и што жели оно и иште.“ Уочи недеље и великих празника Срби су палили воштане свеће и кадили иконе.¹¹

О стању верског живота у породици сведочи Милован Видаковић. Он каже да иконе у кући нису имали већ се свако молио како је знао, а обавезно сваке суботе увече и уочи празника на вечерњој молитви.¹² Према проти Матији Ненадовићу велики хришћански празници строго су се поштовали, и готово сви хришћани водили су рачуна да у тим данима не започињу, раде или завршавају било какав посао. Тамо где није било цркве, свештеници су чинодејствовали и причешћивали народ по ливадама, њивама или другим местима за која се по народној традицији веровало да су црквишта или манастиришта. Празнике и постове поштовала је и устаничка војска. Приликом формирања регуларних јединица крајем 1808, ствараних по узору на руску војску, војводама је наређено како да издају следовања хране, посебно у мрсним, а посебно у посним данима. Пред сваки ратни подухват служена је молитва у цркви, а у бојеве се одлазило после причешћа и благослова од свештеника.¹³

Због ослабљеног утицаја цркве, православље се мешало са предхришћанским религијама а празноверје и остаци паганства су били

¹⁰ Вук С. Караџић је писао о тешкоћама градње цркава у Србији под Турцима: „Зато у Србији ни у десетом селу нема цркве него људи понајвише иду намастирима, те се исповедају и причешћују, које обично бива уз часне посте; а кршћење и вјенчање свршују попови по кућама.“ (Вук С. Караџић, *Описаније Србије, Изабрана књижевна проза*, Београд, 1987, 27–29).

¹¹ *Исто*; Леополд Ранке, *Српска револуција*, Београд 1991, 43–44.

¹² Б. А. Цисарж, *Нав. дело*, 136–142.

¹³ Недељко Радосављевић, *Религиозност српског друштва крајем XVIII и почетком XIX века*, <http://www.sveti-sava.org.yu/ranijibrojevi.php>

врло раширени крајем 18. и током 19. века.¹⁴ У време Првог српског устанка разни пагански обреди нису били реткост.¹⁵ Како примећују поједини истраживачи, Србија је током 19. века била земља супротности, у којој су „научна“ знања постојала упоредо са „сујеверјем“, магијом, чарањем и врачањем (што је значило одсуство сваког верског васпитања). Земља је тежила изградњи модерног друштва и државе, у њој су постојали или су тек изграђивани разни системи знања и погледа на свет а са тим је паралелно текао и процес ревитализације цркве. Сам кнез Милош Обреновић је представљао „оличење свих тих супротности“.¹⁶ Лично побожан, молио се три пута на дан и пре изговарања молитве доношено му је кандило којим је кадио собу.¹⁷ Новинар Пера Тодоровић објавио је 6. маја 1903. у „Малим новинама“ запис који је кнез Михаило Обреновић оставио о свом оцу: „Бабо [отац] је и раније веровао у судбину и држао да бајање, мађије и врачања имају неку силу. То је у нашем народу доста раширено. Али, што је старији, код Баба је бивало све веће ово сујеверје. Тако он сада верује да су његовом повратку у отечество много помогле и разне враџбине, које су чињене у Влашкој.“¹⁸

Патријархална свест и патријархални морал међу Србима били су дубље укореењени од црквеног учења и верских закона. „Народ се противио догми и принуди, Бога је сматрао поштеним партнером у послу, а цркву друштвеном, земаљском и државном формом која може помоћи одржању оног, међу Србима иначе занемареног и недовољно развијеног, осећања заједништва и смисла за општу ствар“.¹⁹ Слабо је ко живео по узору на православне вредности и морал. Православна црква на такво стање не само да није имала утицаја већ је и сама била захваћена корупцијом и неморалом. И међу самим свештеницима било је оних који су прибегавали разврату, празноверју и „као проста маса народна“ и сами учествовали у разним магијским радњама и „убијању вампира.“²⁰ Почетком 19. века „црква у погледу неговања и дизања морала није била ни од каквог значаја. Високе црквене положаје добијали су само Грци и то ласкавци и они који су могли добро платити. Помоћу новца пели су се на епископска места бивши

¹⁴ Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд 1991, 148–222.

¹⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, 1 – 2, Београд 1989, 25/1; Веселин Чајкановић, *Божјић, његово порекло и значај*, Српски књижевни гласник, LXII, 1, 1941, 60.

¹⁶ Т. Г. Кану, *Нав. дело*, 284–289.

¹⁷ *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, пр. Ана Столић, Ненад Макуљевић, Београд 2006, 275.

¹⁸ Бане Јовановић, *Трагом креманских пророка. Сведочење Пера Тодоровића*, Београд 2007, 54.

¹⁹ Радован Самарцић, *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 126, 272.

²⁰ Tersila Gato Kanu, *Veštice: ispovesti i tajne*, Београд 2008 (Pogovor Lidije Radulović), 284–289.

кувари, кафеције и чибукције [...] Шабачки владика Данило Јовановић био је пре тога крџалија и разбојник [...] Мелентије Никшић, владика шабачки, Србин из Брезове близу Студенице, био је полуписмен, једва је могао читати требник. Нису били бољи ни други првосвештеници [...] Под кнезом Милошем било је врло мало цркава и манастира, свештеника и калуђера. У цркву су слабо долазили. Било је људи који се по 50 година нису причешћивали. Кнез Милош је, 1830 године, образовао као своју гарду једну чету војника од 150 младића из најбољих сеоских кућа. Кад су доведени у цркву да се закуну примећено је да се многи регрути нису умели прекрстити.²¹ Иако Сима Тројановић пише да су мајке у Србији училе децу у четвртој години да се прекрсте а у седмој оченаш,²² свештенству је препоручено 1870. да народ поучавају да свако уме правилно да се прекрсти. Препорука свештенству је поновљена и 1885. да обрати пажњу на то да деца правовремено науче да се правилно прекрсте, пошто је епископ шабачки обилазећи своју епархију приметио да млади нараштај то не уме да ради.²³ И епископ нишки Димитрије пише 1886/87. да народ често не зна молитве али ни да се правилно прекрсти.²⁴

Са ослобађањем од Турака, у периоду 1804 – 1813. године, у Србији је отпочело организовање богословског школства. У ово време у Србији су била само два епископа, београдски и ужички и оба су по обичају у Цариградској патријаршији носила наслов архиепископа и митрополита и били су Грци. Напори кнеза Милоша да на ове положаје доведе Србе нису успели.²⁵ Пошто нису много бринули за Србе и Српску цркву, кнез Милош је настојао да грчким владикама ограничи власт. Донео је Уредбу о свештенству, којом се тачно означава какви су и колики приходи епископски и свештенички. Та уредба је остала на снази до 1833. и имала је сврху да стане на пут похлепи грчких владика и злоупотребама свештенства према народу.²⁶

²¹ Тих. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Београд 1924, 201, 207 и 208; Др Александар Петровић, *Грађа за изучавање наше народне религије*, Гласник етнографског музеја у Београду, том XIV, Београд 1939, 31–42.

²² Сима Тројановић, *Јединство народног духа, Изабрана дела Симе Тројановића*, IV, пр. Бојан Јовановић, Београд 2008, 40–41.

²³ *Зборник правила, уредаба и наредаба Архијерејског Сабора Православне српске цркве у Краљевини Србији (од 1839.–1900. године) са законима*, Београд 1900, 59–60 и 138–139.

²⁴ *Вести из црквеног живота*, Хришћански весник, фебруар 1887, 132–144.

²⁵ Архимандрит Мелентије Никшић је хиротонисан за шабачког епископа али се као човек близак Карађорђу није свидео кнезу Милошу и чим је посумњао у његову оданост наредио је свом поузданику Марку Штитарцу да га задави, што је овај и учинио 16. јуна 1816. (Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, 2, СКЗ, Београд 1902 13; Епископ шумадијски Сава, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд 1996, 314).

²⁶ Н. Радосављевић, „Религиозност српског друштва крајем XVIII и почетком XIX века“, <http://www.sveti-sava.org.yu/ranijibrojevi.php>

У истом периоду, у време мешовите српско-турске управе у Београдском пашалуку од 1815. до 1830. године, сакрална грађевинска делатност добила је на замаху па су обновљене многе цркве и манастири, и саграђено је чак 38 нових храмова, на местима где их раније није било.²⁷ Проблем недовољног броја цркава и њихова међусобна удаљеност, посебно у слабо насељеним планинским пределима остао је међутим присутан кроз цео 19. век.

Пошто је Србији Хатишерифом 1830. гарантована политичка аутономија, Патријаршија се није могла одупирати аутономији православне цркве у новој кнежевини (1831). Кнез и народ бирали су сами митрополите и епископе, а београдски епископ добија наслов архиепископа београдског и чин митрополита целе Србије. Избор митрополита морао је бити објављен патријарху, који је давао одобрење да се обави рукоположење у Србији и за то добијао одређену своту новца (1.200 динара годишње и за потврду сваког митрополита 3.600 динара). Београдску митрополију чиниле су четири епархије али се тај број касније мењао.²⁸

Од 1831. до 1879. када је Цариградска патријаршија прогласила Српску цркву аутокефалном, заведен је ред у богослужењу, уређен је Архијерејски сабор, уведене су матичне књиге, оснива се богословија,²⁹

²⁷ Исто.

²⁸ Београдска митрополија у Кнежевини односно Краљевини Србији од 1831. до 1879. била је самоуправна (аутономна) црквена област под врховним старешинством Цариградске патријаршије. Црквену самосталност (аутокефалност) стекла је 1879. У оквиру Београдске митрополије налазиле су се епархије: Београдска, Ужичка (од 1884. носи назив Жичка), Шабачка, Тимочка (формирана после 1833), а од 1879. и Нишка епархија (1880. проширена је припајањем дотадашње Нишавске епархије). Влада Милутина Гарашанина је 1886. спровела укидање две епархије, Шабачке (припојена је Београдској епархији) и Тимочке (припојена Нишкој епархији). Обновљене су 1898. односно 1891. Након балканских ратова (1912 – 1913) под привремену управу Београдске митрополије потпале су и епархије у ослобођеним крајевима: Рашко-призренска, Скопска, Велешко-дебарска и мањи делови неких других епархија Цариградске патријаршије. Архијерејски сабор је био највиша црквена власт у Краљевини Србији. Председник му је био митрополит, а чланови сви епархијски епископи. Архиепископска катедра налазила се у Београду, а поглавари митрополије носили су наслов: „архиепископ београдски и митрополит Србије“. Опширније у: *Зборник правила, уредаба и наредаба Архијерејског Сабора Православне српске цркве у Краљевини Србији (од 1839.–1900. године) са законима*, Београд, 1900; Предраг Пузовић, *Укидање Неготинске и Шабачке епархије 1886. године*, Богословље, 1 – 2, 1995, 143–158; Драган Новаковић, „Црквена политика кнеза Милоша и борба за аутономију Православне цркве у Србији“, Црквене студије, 6, 2009, 365–382; Предраг Пузовић, *Стотину осамдесет година Тимочке епархије*, Богословље, 2, 2014, 87–92; Недељко В. Радосављевић, *Аутономија Православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831 – 1836*, Истраживања. 25, 2014, 233–248.

²⁹ Богословија у Србији је установљена законом из 1836. прво као двогодишња, а од 1844. као четворогодишња школа. Од 1863. Богословија у Београду је укључена у општи

донет је први црквени устав, први богослови се враћају са студија у иностранству.³⁰ Законима и уредбама (често поновљеним и неколико пута) које је издала Црква у периоду од 1841. до 1895. било је прописано да се у свештенички чин рукополажу лица која су свршила богословске науке и која имају навршених 25 година; да архијереји не смеју изнуђивати од свештеничких кандидата никакве награде за рукополагање; да свештеници не смеју одсуствовати у празничне дане и да морају уредно извршавати своје обавезе у цркви и парохији по правилима; да морају уредно служити свете литургије недељом и празником; да не смеју тражити прекомерне награде за обављена чинодејства већ да се држе тарифа и прописаних такси за чинодејства; да не пију; да морају избегавати пушење и посећивање јавних за свештенике неприличних места (механа, кафана), играње карата, упражњавање лова, ношење оружја, играње у колу и да морају набављати себи најпотребније књиге богословског садржаја; да у чистоти држе свете утвари; да народ поучавају да у цркву долазе чисти и трезни и да пре и после литургије не једу и не пију, не пуше и не псују у црквеној порти; да воде рачуна о потребама болесних и да раде на спречавању ширења намерних прекида трудноће; да посебну пажњу обрате на редовно држање проповеди у цркви; да се придржавају прописа о свештеничком одевању, итд.³¹

Иако је још 1842. било забрањено играње и свирање око цркава празничних дана пре јутрења и литургије, оно се није поштовало. Постојало је и законско решење према коме су дућани, радионице и кафане морали да буду затворени празничним и недељним данима, то се правило изигравало тако што су спољна врата кафана остајала затворена али се улазило отпозади. Било је свештеника који су сматрали да кафане треба забранити јер су, посебно у већим градовима (Београд, Ниш, Крагујевац), цркве биле празне а пијаце и кафане пуне. „Разумемо пазарење, трговање и куповање недељних и празничних дана разних намирница, и потреба за живот, противно 4 заповести Божјој, која налаже да недељне и празничне дане

систем образовања и потпала је под надлежност Министарства просвете. Нови Закон о богословији издат је 1896. Као деветогодишња школа почела је да ради од 1900. (*Зборник правила*, 377; Владимир Карић, *Србија опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 536; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003, 17–18.

³⁰ Питомци из Србије који су одлазили у иностранство на школовање имали су великих проблема приликом уписа у богословије због недовољне спреме коју су носили из школа у земљи. О томе најбоље сведочи пример Богословије на Халки код Цариграда. (Светозар Е. Вуковић, *Српски питомци на Халци у XIX и XX веку*, Гласник СПЦ, 10, октобар 1954, 200–204).

³¹ *Зборник правила*, 41–54, 54–56, 57–59, 60–61, 65–70, 71–76, 120, 133–134, 138, 158, 181–207, 310–314; С. Тројановић, *нав. дело*, 138–139; Чедом. Марјановић, *Стање народа и свештенства*, Глас, 5, 1. јула 1899, 125.

посветимо Богу и одмору телесном и душевном. Овај обичај, који је ушао у масу нашега народа, да се на пијацу јури ради подмиривања својих телесних потреба за недељних и празничних дана више но радних и пијачних дана, јако спречава одлазак у цркву на богомољу и газдама, и слугама, и целој оној маси народа, који је често и без икаква посла, већ по неком нагону и из простог обичаја појурило на пијац да само задовољи своје празно љубопитство.³² Држава је морала да интервенише. *Законом о изменама и допунама кривичног законика из 1899.* биле су прописане казне (затворске или новчане) за оне који псују оно што је по закону цркве свето, за оне који за време службе у цркви свирају или праве галаму, држе отворене радње или дућане у празничне дане, организују игранке у кафанама и механама у време великог поста, за онога „ко се усуди из сујевјерија мртваца из гроба ископати, или за одсецањем појединих удова или иначе нагрђивати“, за врачаре и картаре које сујеврје распростиру, затим за оне који скрнавe гробове; родитеље који дете не крсте; свештеника који не обави без разлога крштење, венчање или опој мртваца.³³

Иако је сваки хришћанин обавезан да се бар једном годишње исповеди и причести, број оних који су то редовно обављали у Србији током 19. века био је мали. Гужве су настајале прве недеље Божићног и великог поста, када би се свет толико гурао у цркви и „грабио“ ко ће први да се причести, да су некад морали да позивају жандарме или општинске пандуре да одрже ред у храму. Није много вредело што је 1864. прописано да се мора одржавати ред у црквама приликом причешћивања и да предност имају они који су раније дошли, деца и ђаци а да се не сме ићи на руку „неким класама људи“.³⁴ Епископи неготински и шабачки су на питање зашто хришћани не извршавају исповед и причешће одговорили 1864. да се у цркву слабо одлази јер је код народа „верозаконо чувство ослабило“; јер је црква мало, у лошем су стању и јако су удаљене; „што народ с пролећа од разних болести болује; што кметови нису на руци свештенику, који исповеда; што има много кметова, који сазивају опште састанке баш у дане, који су свечани или кад је недеља; што се не јави дан два напред, да ће свештеник доћи ради исповедања, него се то ради тек онда, кад стигне у село“; [...], „број исповеђени [би] много јачи био, само кад би полицајна власт била боље на руци свештенику, који пође по делу исповедања; па онда, кад би сваки свештеник исповедао своју парохију. У осталом лако се даје претпоставити, да доста има, којима је савест узнемирена, те избегавају исповест; јер кад се узму у обзир толике безбројне парнице пред судовима,

³² *Религијозни индиферентизам*, Глас, 10 (240), 12 (302-304), 13, 14 (354) и 16 (404 – 406), 1899.

³³ *Зборник правила*, 368–370.

³⁴ *Религијозни индиферентизам*, Глас нишке епархије, 5, 1. март 1900, 103–106; *О причешћу. Размишљање једног лајика*, Глас нишке епархије, 6, 15. март 1899, 136–139; *Зборник правила*, 133–134 и 138.

које остављају за собом траг мржње и свађе, па онда, силни лоповлуци, који у последње време врло учесташе, онда се лако даје судити, зашто је број исповеђених тако јако сишао на мањак.³⁵

Државне власти су морале да интервенишу и по питању одлазака деце у цркве. Министар просвете и црквених дела Филип Христић био је принуђен да 1874. изда наређење учитељима и учитељицама Управе вароши Београда да са ученицима походе цркву недељом и празником, јер су до тада пропуштали да то чине „из нехата и небрежења“.³⁶ Да се стање није поправило ни десет година касније, сведоче *Правила о идењу у цркву за наставнике и ученике основних школа* од 27. фебруара 1884. која доноси Димитрије Маринковић, министар правде и заступник министра просвете и црквених послова.³⁷

Структура православне цркве у Србији и профил њеног свештенства у другој половини 19. века се полако мењала али још увек су преовлађивали свештеници-небогослови (тзв. имамски тип свештеника),³⁸ скромног образовања стицаног углавном у малобројним манастирима. У Србији је 1846. на хиљаду верника долазио 0,91 свештеник или на једног свештеника 1.102 верника, а 1874. на једног свештеника долазило је више од 1.600 верника, или на хиљаду верника 0,6 свештеника. Свештеници су чинили 0,71 одсто укупне популације и то је био најнижи проценат свештенства у православним деловима јужнословенског простора, ако се не рачуна турски. Свештенство је још увек било недисциплиновано, разуздано и грамзиво услед непрекидних потреса, ратова, сеоба и немаштине.

Добро поређење свештеника из половине педесетих година 19. века и његовог наследника на парохији даје Тадија П. Костић, и сам свештеник, у роману *На туђем послу*. „Какав му је био идеал за време поповања? – Бити добар свима, да би га волели и поштовали парохијани; одазивати се на сваки позив њихов, подржавати у пастви све навике и обичаје, који је утврђују у вери и побожности [...] Властима се покоравати и свакоме се уклањати с пута [...] Није читао ништа. А и што би му то требало, кад је постигао све што је желео, а кад чита Требник, у коме пише све што доноси хлеба. Доста је и толико, што је био најписменији човек у селу [...] ишао с вољом у цркву, набављао књиге и црквене утвари [...] Служио је у дане кад народ походи цркву, па било то у реду или не било; држао му беседе и поучавао га како је умео, просто по народски [...] носио се по пропису ,чино‘: дугу косу у плетеници, савијену под читакињу, браду, одело прописано, бројанице. Постио је све посте и посне дане, како оне

³⁵ *Зборник правила*, 136–138.

³⁶ *Наредба учитељима и учитељицама да са ученицима походе цркву недељом и празницима*, 26. јул 1874, *Живети у Београду 1851 – 1867. Документи Управе града Београда*, 4, Београд 2006, 81–83.

³⁷ Српске новине, 65, 22. март 1884.

³⁸ М. Екмечић, *Нав. дело*, 234 и 245/1.

што их је прописала црква, тако и оне што их је усвојио народ. Његов наследник на парохији сматрао је себе модерним свештеником: Носио се пристojно, мешао у отмено друштво у вароши, читао и помагао књигу, и поступно, поред пастирствовања, једну по једну заблуду искорењивао [...] Не тражи писаније (то су просјачка посла и преживео обичај); не признаје празнике, сем оне што су обележени црвеним словом у календару; не пости 'Покровицу' ни 'Аранђеловицу' – посте које не признаје црква. И изобличава врачарице.“ Млади свештеник је радио на оснивању земљорадничке задруге и ширењу верске и друге литературе у народу, али је много више био обузет политичким и партијским пословима него раду у цркви. Схватао је да „политика даје људима част и одликовање“ и да, докле год га буде подупирала партија, он ће служити за углед и моћи ће да очекује црвени појас.³⁹

Митрополит Михаило је од самог доласка на чело цркве (1859 – 1881. и 1889 – 1898) радио на томе да од ње створи средиште националног рада и спону између српске државе и неослобођених Срба. Многи свештеници и монаси су били више у служби националне идеје него вере и није била реткост да учествују у бунама, ратовима и акцијама комитских чета.⁴⁰ Осамдесетих година 19. века у Србији је тињао сукоб између свештенства и монаха, владика и свештенства, али и свештенства међусобно због припадности разним политичким партијама.⁴¹ Мада је Архијерејски сабор 1883. године донео одлуку да ниједан свештеник не сме бити члан неке политичке партије или ићи на политичке зборове,⁴² свештеници су се истицали на политичким зборовима и били су агилнији у вођењу политичких послова него у обављању верских дужности. „Многи свештеници остављени сами себи, ступише тада у редове политичких бораца, те место пређашње заједнице свештеничке наступи подела свештеника на разне политичке таборе, и место пређашње узајамне љубави и рада наступи свађа и раздор [...] Политичка нетрпељивост развила се код нас, као што знамо до најжалоснијих сразмера и граница. У тој међусобној борби партија свештеници су највише изложени нападајима и свима могућим незгодама. Све нас партије подједнако мрзе, нападају и гоне а при том свака гледа, да се што више нама послужи. На скупштинама народним читаве се ајке дижу на попове, на њихову управу, на злеуду им награду и на све што се тиче попова и што њима иде у прилог. По селима, варошима

³⁹ Тадија П. Костић, *На туђем послу*, Београд 1924.

⁴⁰ Протојереј Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске Цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933, 33, 101, 104; Предраг Пузовић, *Српска православна црква – Прилози за историју 2*, Београд 2000, 257.

⁴¹ Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, II, Сабрана дела, том 12, Београд 1991, 456; А. Илић, *нав. дело*, 81, 133 и др; Jean Mousset, *La Serbie et son Église (1830 – 1904)*, Paris 1938, 494.

⁴² *Зборник правила*, 70–71.

и варошицама сваким даном умножава се број хришћана који не трпе да им попује и долази у кућу свештеник, често само за то што није његов политички партизан. И власти духовне с тога су у неприлици како да спрече то зло, које се све већма шири на штету службе и угледа свештеничког. Пред духовним судовима је све више тужби и клевета, које је изазвала или политичка нетрпељивост или изазивајуће држање свештеника.⁴³

У Србији 19. и прве половине 20. века стално се осећао недостатак школованих монаха.⁴⁴ Пошто је монаштво било у сталном опадању, у монашке редове су примани сви који су то хтели, али, како каже Вук Караџић, у Србији је мало који „ваљан човијек“ (као и у Срему, Бачкој или Банату) хтео да иде у калуђере. Онима који су нешто знали и умели да раде био је отворен пут ка различитим службама, а калуђери више нису били она господа од раније. То је стварало негативну селекцију, а неприлично понашање монаха, па и неких епископа ускоро је почело да изазива револт у народу.⁴⁵ У манастирима није било дисциплине, монаси су их напуштали кад год су хтели, стицали су личну имовину за време боравка у њима, расипали манастирска имања, пијанчили и сл. О животу у манастиру, владању калуђера, руковању манстирском имовином, дисциплинским казнама, платама и имовини калуђера донето је низ прописа у периоду од 1839. до 1900. године, а 1895. издата је и *Уредба о обавезном школовању манастирског братства*.⁴⁶ И поред тога манастирске економије су нагло пропадале, што је било последица злоупотреба и несавесног управљања. Манастири нису имали довољан број монаха, недостајала им је опрема за обављање пољопривредних радова а манастирску имовину нападале су и узурпирале и општинске и државне власти. „Сви знамо да добри домаћини – сељаци – који имају не по 50 или 100 но и по 10, 20 и 30 хект. и обичније и негруписане земље, да су то добре газде. А они, који имају 50 или 100 хектара, то већ тргују са Пештом и Штајнбрухом, и пуну кућу свега имају. А наши манастири са својих 500 или 1000 хект. прекрасне и груписане земље;

⁴³ Ал. Илић, *Искрена реч браћи свештеницима о новој години*, Хришћански весник, 1, јануар 1887, 2–8.

⁴⁴ Београдски митрополит Кирил писао је кнезу Милошу, марта 1826. године, да млади не желе да постају монаси и тражио да кнез нареди удовим свештеницима да се монаше, јер ће у супротном „манастири бити временом упропашћени“. (Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 310 и 360/II; М. Екмечић, *нав. дело*, 80/2; Милош Немањић, *Православне цркве на Балкану: културно историјски разлози њихове посебности. С посебним освртом на Српску православну цркву*, Теме, 1 – 2, 1997, 59–77).

⁴⁵ „Народ наш хоће да су му свештеник и владика побожни, смерни и угледни али он у владици и свештенику гледа човека. О неком светитељству и аскетизму он само у иронији говори, нарочито кад неко властитим примером даде повода таквом суду своје пастве“. (Прота Алекса Илић, *Моји доживљаји*, Београд 1931, 62).

⁴⁶ *Зборник правила*, 65–70 и 181–207.

са свима својим воденицама, механама и т. д. да немају нигде ништа?!“⁴⁷

Између монашког и мирског реда постојала је нетрпељивост јер је свештенство непрестано живело у уверењу да су монаси у повлашћеном положају. Та већ постојећа нетрпељивост између калуђера и свештенства се у току готово четрдесетогодишње владавине митрополита Михаила само увећала.

Уставом из 1869. године Црква је била заштићена а за владајућу веру у Србији проглашена је источно-православна али тенденција да се црква и њени послови подреде држави била је у Србији константна. „Црквено питање“ је било отворено 1882/83. и оно ће и наредних неколико година потресати Србију и оставити последице на сав црквени живот. Сукоб државних власти са митрополитом Михаилом завршио се његовим протеривањем из Србије. На његово место дошао је митрополит Теодосије Мраовић. За време његовог боравка на митрополитској столици, заузимањем министра просвете и црквених дела Стојана Новаковића, донето је неколико закона којима су регулисане и увећане парохије, свештенички бир претворен је у годишњи порез, манастирске парохије су укинуте, свештенству је дата могућност учешћа у раду Архијерејског сабора, прописана су правила како да се појача црквено беседништво, уведена су (по угледу на Русију) одликовања за свештеничку службу, итд. Стојан Новаковић настојао је да поправи материјални положај свештенства, да ограничи власт епископа и митрополита у цркви и да уведе ред што се тиче стања морала међу свештенством.⁴⁸ У Србији је у то време (1884) било 511 цркава, 53 манастира, 1.016 свештеника и 96 калуђера. Свака парохијска глава је плаћала попу по два динара годишње (поповски бир).⁴⁹ Свештенство је међутим већином било сиромашно и оптерећено великим породицама које је требало издржавати. Епископ нишки Димитрије се 1886/87. жалио да је свештеника у његовој епархији било више него што је потребно а да су парохије биле мале и приходи слаби. Да би преживели, бавили су се у већини земљорадњом.⁵⁰

Чињени су и повремени напори за сузбијања сујеверја и празноверица

⁴⁷ *Начин за преуређење економног и материјалног стања наших манастира*, Глас нишке епархије, 1, 1. јануар 1899, 4–13.

⁴⁸ У записницима са седница Министарског савета Србије 1862 – 1898. има низ података о стављању под суд свештеника због превелике наплате за обављање обреда, издавања лажних извода, изнуђивања новца, злоупотреба, престапа монашких лица учињених у руковању манастирском имовином, туче у цркви итд. Други извори сведоче о поремећеном моралу једног дела свештенства и верника, посебно око питања брачних односа. (Никола П. Шкеровић, *Записници седница Министарског савета Србије 1862 – 1898*, Београд 1952).

⁴⁹ В. Карић, *Нав. дело*, 543–548.

⁵⁰ *Вести из црквеног живота*, Хришћански весник, фебруар 1887, 132–144.

међу народом.⁵¹ Међутим, Владимир Карић пише 1887. да је у Србији раширено лечење бајањем и врачањем делимично и због тога што у земљи има веома мало лекара, једва по један на 12.270 душа а и они су живели углавном по варошима.⁵² Слично је било и почетком 20. века. „Нема села, нема вароши у Србији, где неке бабе не играју већу улогу и немају већег поверења чак од свештеника и лекара, јер оне непрестано са којекаквим цакуљицама на раменима, или препуним џеповима шкољака и т. д. иду по селима а и по варошима готово од куће до куће, па систематски разносе сујеверје и разне штетне заблуде, причајући о вампирима, нечистим местима и т. д. Народ радије код њих иде него у цркву. У Нишу постоји врачар Салча, Турчин надалеко чувен пророк и видар. Иако му је власт забрањивала више пута да се бави овим, у његовој авлији је увек читава руља Срба сељака и др. простих људи – нарочито жена“, који стоје као логор, чекајући на ред да им он прогата или прочита молитву или даде какав савет.“ Дешавало се да и сами лекари сиротињи која није имала пара да плати лечење препоручују да иду код врачара.⁵³ Поред тога било је појава да се ради у празничне дане и недељом али се зато народ стриктно држао да не ради у „беле дане“,⁵⁴ па су им чак и општинске власти ишле на руку. На састанку једног општинског одбора 1890. било је донето решење да се празничним и белим данима не иде у „пољану“ (брдо засађено виноградима) иако је још из времена кнеза Михаила постојао пропис да се тих дана ради. Узрок овакве одлуке било је уверење да град туче винограде због непоштовања завета и „белих дана“. Иако је свештеник покушавао да разувери сељаке, није имао никаквог успеха.⁵⁵ У источној Србији, али и у другим крајевима, били су распрострањени црквари, црквенци или црквењаци. Народ је веровао да поједине људе гоне неке више силе (Бог, анђели, свеци и светице) да откопавају стара црквишта.⁵⁶ Најпознатији

⁵¹ *Молба Конзисторије за забрану ширења сујеверја међу народом*, 30. мај 1861, *Живети у Београду 1851 – 1867. Документи Управе града Београда*, 3, Београд 2005, 495.

⁵² В. Карић, *Нав. дело*, 107, 109.

⁵³ *Сујеверје*, Глас, 6, 15. март 1900, 128–129, 7 и 8, 1. април 1900, 176–178.

⁵⁴ Бела недеља је седмица пред Велики пост (друга је по Ускрсу а трећа седмица је пред Петрове покладе) и тада народ не ради пољске послове да не би „але“ тукле летину. Такође и сваки четвртак од Ускрса до Духова је бели четвртак. (Петар Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, Српски етнографски зборник, LVIII, ур. Јован Ердџановић, Београд 1948, 233–236).

⁵⁵ Мил. И. Ст, *Бели дани*, Глас, 15. август 1899, 190–193.

⁵⁶ „Светиње су света и лековита места, где су, по предању, сахрањени свеци и побожни људи, или су ту биле народне богомоље или су то места где виле остављају народу лек. Таква се места ‚јављају‘ побожним људима у сну; па их они очисте и прогласе за света места. Светиње су ‚гробнице‘ (стари гробови), видарице (извори који имају моћ излечења), записи (дрвета), црквине, цркве и манастири.“ Ова места посећују болесници ради оздрављења. (П. Петровић, *Нав. дело*, 335–344).

међу цркварима су били чувени пророци али било је и много превараната.⁵⁷ Милан Ђ. Милићевић помиње Милета Живадиновића, сељака из једног села код Књажевца, који је 1874. био познат пророк у својој околини. Он је „добиао заповести од св. Ранђела“ да откопава старе цркве. Веровање у пророке било је широко распрострањено и свакако су најпознатији пророци били Тарабићи из Кремана. Али поред њих међу народом су се шириле приче и о пророчанствима старца Стења из Васојевића, потом Мате Глушца и других.⁵⁸ Извештавајући о стању у својој епархији, епископ нишки Димитрије наводи 1886/87. године да је народ предан вери, посебно у пиротском округу, али да се са вером мешају празноверице. Подизане су нове цркве, обично на темељима или рушевинама старих али њихове архитекте и живописци често су били самоуки уметници. Отуда се наилазило на искварен правопис и „изопачен језик“ у изрекама из Светог писма.⁵⁹

И поред уложених напора Црква је пролазила кроз озбиљну кризу 90-их година 19. века, била је сиромашна, са недовољно хијерархије, са празноверним свештенством, међу којим је и алкохолизам био велики проблем.⁶⁰ Свештеници су и сами сматрали да је црквени живот уназађен, да се из богословија излази са оскудним знањем, чиме будући пароси највише шкоде себи и цркви.⁶¹ Црквени листови су писали да међу народом владају алкохолизам, празноверице и „непоштење у опће“.⁶² Жалили су се да жене све више одбијају да рађају више од једног детета, да су прекиди трудноће општа појава и да се шире дивљи бракови. У неколико наврата црква је доносила уредбе и предузимала мере против ширења ванбрачних веза (1884, 1890, 1894, 1898) којима је било предвиђено и ангажовање полицијских органа.⁶³ Родоскрвне везе нису биле реткост у српском друштву 19. века у разним слојевима. Неки аутори наводе да су београдски и нишки затвори били пуни сељака којима је суђено због таквих веза, родоскрвнуће је било присутно на двору Обреновића, у породици Илић (Драгутин и Војислав), итд.⁶⁴

Српска црква је почела да губи утицај и као морални арбитар у друштву.

⁵⁷ Маринко Станојевић, *Из народног живота на Тимоку*, Летопис тимочке епархије, 1931, 22–27.

⁵⁸ Радован Казимировић, *Креманско пророчанство*, Време, 4 – 26. 12. 1928.

⁵⁹ *Вести из црквеног живота*, Хришћански весник, фебруар 1887, 132–144.

⁶⁰ J. Mousset, *Нав. дело*, 489, 502 и 505.

⁶¹ *У прилог преустројства наше Богословије*, Хришћански весник, 1, јануар 1887, 64–68.

⁶² *Како ћемо да повратимо у народу стару побожност*, Источник, III, IV и VI, 1896.

⁶³ *Зборник правила*, 231–236.

⁶⁴ Александра Вулетић, *Породица Јована Илића – пример српске грађанске породице у другој половини XIX века, Породица Јована Илића у српској књижевности и култури*, зборник радова, ур. М. Фрајнд, В. Матовић, Београд 2003, 37–43.

Она је готово сасвим искључивала из својих редова световни елемент, а у исто време ниже свештенство је у потпуности држано под контролом епископата, углавном помоћу државне власти. Међутим, делом, због тога што државна потпора није увек била сигурна а делом и због чињенице да је дисциплина осигуравана помоћу туђег ауторитета, епископи су више формално него морално потчињавали свештенство. Митрополитима и епископима се стално с разлогом замерало што су у критичним моментима показивали потпуно одсуство етичког идеализма. Брачне и друге афере и скандали у време Обреновића показали су да су поједини митрополити били подједнако слаби према владарима и да су им из политичких разлога попуштали у питањима у којима је јавно мњење сматрало да морални облици морају бити јачи од политичких.⁶⁵

Мада су у Србији превођене црквене беседе и списи знаменитих руских црквених писаца и беседника, они нису били блиски верницима, а у земљи није било јаког теолошког мислиоца способног да руске идеје прилагођава српским условима. Самосталних богословских радова било је мало и били су без веће вредности.⁶⁶ Иако су руски словенофили имали чврста упоришта у Српској цркви, они су упозоравали да се српско православље разликује од грчког и руског управо због претераног осамостаљења цркве, националних светаца, толерисања да верници не похађају цркву и сл. Верници су славили славе и заветине, али су у цркве ишли ретко, обично о великим празницима, те и тада више због сабора. Народ је постио 2/3 године због верских прописа⁶⁷ и правило је било добро познавање црквеног календара. Вера је углавном имала патријархални карактер, а битан садржај верског живота чинило је одржавање патријархалних обичаја вршених у кругу породице, братства или племена (код Црногораца), без строге хришћанске догматике и црквене дисциплине наметнуте одозго.⁶⁸ Верско осећање постајало је све више ствар личног уверења.⁶⁹ У схватањима обичних верника било је много паганског и слободног тумачења вере. Савременици су сведочили: „Наш је народ у самој ствари, у души побожан, али у очигледном исказивању побожности он не може да иде никад тако далеко као што раде католици и протестанти других народа па и сами православни Руси. Он врши савесно

⁶⁵ С. Јовановић, *Нав. дело*, 456/2.

⁶⁶ Српска богословска мисао се почетком века најчешће сводила на апологетску и полемичку литературу. То богословље давало је одређена интелектуална знања и информације о Христу, Јеванђељу, цркви и хришћанском животу, али у суштини се радило о „јаловим дефиницијама које су хришћанску веру и живот претварале у религиозни и етички систем“. (Радован Биговић, *Од Свечовека до Богочовека. Хришћанска философија владике Николаја Велимировића*, Београд, 1998, 15, 19 и 24).

⁶⁷ В. Карић, *Нав. дело*, 107, 109.

⁶⁸ Новак Ражнатовић, *Црногорско-приморска митрополија и настанак државе Црне Горе*, Историјски записи, 1 – 2, Подгорица 2000, 68.

⁶⁹ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, 31.

све дужности које вера прописује: пости, причешћује се и т. д. То раде, на прилику, и сами хајдуци; и они се богу моле, посте и цркви прилажу. Но у цркву се иде веома ретко, баш и онда кад је близу; богомоље су пуне само о великим празницима а нарочито о црквеним славама, па и тада су сабори главна привлачна сила, а не богомоље. Слаба посета цркве у Србији изненађује све странце. По схватању нашега народа бог има све врлине и слабости човечије [...] Народ наш и данас мисли, да бог чини људима и зло и добро из сасвим човечанских побуда; зло дакле из освете; разлика је пак у томе само, што човековој сили има краја, те не може да учини све како би му се хтело, а бог је свемогућан.“ Такође, пише Карић, свеци се још више приближавају људима и они су тек прави осветници. Сматрало се да је и бога и свеце могуће умилостивити постом, молитвама и разним заветима.⁷⁰

Било је уобичајено да се празници славе дуже него што је потребно и да се на њих троши много. Овај обичај био је предмет честих критика како световних тако и црквених власти током 19. века.⁷¹ Са друге стране слављење крсне славе губило је постепено на значају по варошима. Свештеник Душан Поповић пише да „слава почиње постепено да губи свој прави значај, као карактеристично обележје српско, верозаконски обред њен, почиње да губи своју важност а наш свет постепено хладни према слави, према оним обредима што сачињавају славу, и онда о тим данима заборављајући све друго, он се стара да одржава само пијанке и весеља, и рачуна их као обичне пријатељске састанке ради виђења и пића.“⁷²

Мотивизаупис деце у верске школе, поред религиозности и посвећености вери, били су често и сасвим друге природе. Највише свештеника регрутовало се из свештеничких породица и из најсиромашнијих крајева и сеоских средина. У Краљевини Србији је током 19. века одлазак у војну школу или богословију био начин да се отргне од сиромаштва и направи каријера. Мада ће временом опадати интересовање за богословију, један од главних мотива уписа ученика у верске школе, и каснијих година, биће финансијска страна. Школовање у верским школама било је далеко јефтиније него у државним, а за сиромашне ђаке и бесплатно. Број ученика у богословијама се повећавао, али школованих свештеника је стално недостајало. У периоду од 1900. до 1914. у Богословију Св. Саве било је уписано 298 ђака од којих је 165 успело да је заврши. Више од трећине (65) је страдало у ратовима 1912 – 1918. Од преживелих 110, свештенички чин је примило тек њих 63. Остали богослови постали су касније министри, начелници или саветници министарстава, чиновници, официри, лекари,

⁷⁰ В. Карић, *Нав. дело*, 226–227.

⁷¹ *Приватни живот код Срба*, 606–607.

⁷² Душан Поповић, свештеник, *О штетним обичајима по веру и морал*, Глас нишке епархије, 1, 1. јануар 1899, 20–23; 10, 15. септембар 1899, 331–332; 11, 1. октобар 1899, 265–267; 12, 10. октобар 1899, 288–290; 14, 15. новембар 1899, 348–350.

адвокати, трговци, новинари, инжењери, итд.⁷³ Генерација богослова рођених у другој половини 19. века имала је значајну улогу у борби за остварење државних и националних интереса Краљевине Србије крајем 19. и почетком 20. столећа. Сами свештеници су писали како је црква крајем 19. века била „заузета у развијању национализма и стремљењу народа за велике задатке“, а верском стању народа мало се поклањала пажња.⁷⁴

***

Обнова и развој црквене организације, унапређење верских прилика и духовног живота у Кнежевини и Краљевини Србији током 19. и у првој деценији 20. века, текао је споро и неуједначено. Разлози таквог стања су били бројни: недовољан број цркава, свештеника и монаха; слабо образовање свештеника и калуђера; спор развој организовања богословског школства; неразвијена богословска научна књижевност; касно покретање богословских листова; слабо развијено проповедништво; учешће парохијског свештенства у политици; претерано мешање државе у црквене послове, итд. Као последица таквог стања није било већих помака у систематском васпитању верника с циљем да се они приведу институционалној вери, заснованој на редовном похађању богослужења и духовном парохијском животу. О хришћанској вери и догмама се мало знало а ритуално веровање код православног света било је на ниском ступњу. Због малог утицаја цркве, православље се мешало са предхришћанским религијама а празноверје и остаци паганства су били врло раширени крајем 18. и током 19. века.

Као илустрација верских прилика у продужетку текста прилажу се *Правила о идењу у цркву за наставнике и ученике основних школа* од 27. фебруара 1884. која је донео Димитрије Маринковић, министар правде и заступник министра просвете и црквених послова, објављена у „Српским новинама“, бр. 65, 22. марта 1884. године.

Радмила Р. Радић*

Институт за новију историју Србије, Београд

⁷³ Међу онима који су остали у цркви била су два епископа, један декан и два професора Богословског факултета, један ректор Богословије, два архијерејска заменика, четири чиновника Патријаршије, више чиновника црквених судова и епархијских управних одбора, преко 40 архијерејских намесника и пароха, свештеника у иностранству, војних свештеника и катихета. Б. Ћ, *Стева Веселиновић и Богословија Св. Саве*, Пастирски глас, 7. јуни 1939.

⁷⁴ Б. Ж. Петрић, свештеник, *Како да приближимо народ цркви*, Православље, 9–10, 1937.

Кључне речи: Кнежевина Србија, Краљевина Србија, Београдска митрополија Српска православна црква, духовни живот.

Radmila R. Radić

THE RELIGIOUS CIRCUMSTANCES AND DEVELOPMENT OF SPIRITUAL LIFE IN SERBIA OVER THE NINETEENTH CENTURY

Over the course of the nineteenth century, Serbia was a country full of binary oppositions. Poverty and backwardness endured despite the effort to build a modern state and society. A low literacy rate existed parallelly with different worldviews and knowledge systems, from the most primitive ones, associated with various forms of superstition, unfounded beliefs and magic rituals, to the “scientific“ views and pursuits. Due to the neglect of spiritual life in the previous historical periods, the half-Christianised believers were met with new, secular and materialistic ideas penetrating society to which the poor church lacking hierarchy, educated priests and monks and good and stable educational institutions could not offer resistance. The attempts of the Orthodox Church to find its place in society and experience revival were not entirely successful. The church was seen as a political institution, the clergy’s laicity and ignorance of religious doctrines were highlighted, etc. In the late nineteenth century, the church was “busy encouraging nationalism and supporting people in the pursuit of great endeavours”, while little attention was paid to the actual state religion was in. In Serbia of the day, there were no serious theological thinkers, independent divinity works, ready missionaries and preachers. The celebration of national saints was tolerated, as well as free interpretations of faith and the absence of religious education. Religious customs were largely observed at home, with one’s family, without strict Christian dogmatics and religious discipline imposed from above. In rural areas, it was customary to celebrate religious holidays for longer than necessary, even those holidays which the church did not acknowledge, with a lot of time and money being spent on them, while the celebration of the Family Patron Saint’s Day was losing importance in towns. The level of religious and ethical awareness was low. As a result, superstition and unfounded beliefs, sorcery, magic and divination were widespread and even present in the church itself. The criticism and disrespect of clergy and church hierarchy were omnipresent and often fully justified.

ЗБОРНИК

ЗАКОНА И УРЕДАБА

У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

издатих од почетка до краја 1884 године

Стеван Ј. Вагнер

адвокат — Београд 40.

Stefan J. Wagner

Advokat -- Belgrad.

У БЕОГРАДУ

ИЗДАЊЕ И ШТАМПА КРАЉЕВСКО-СЕРПСКЕ ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ

1884

На основу члана 52. закона о основним школама, заступник министра просвете и црквених послова прописује ова

ПРАВИЛА

О ИДЕЊУ У ЦРКВУ

ЗА НАСТАВНИКЕ И УЧЕНИКЕ ОСНОВНИХ ШКОЛА

І ЗА НАСТАВНИКЕ

А. У Варошима

Члан 1.

Сваке недеље и сваког црквеног или опште-народног празника наставници основних школа дужни су да иду у цркву и да певају за певницом на вечерњи и служби божјој, а на јутрењи на Божић, Богојављење, у очи великог петка, на велики петак, вел. суботу и на Ускрс. Осим тога ићи ће у цркву средом и петком прве недеље часнога поста и пређеосвећеној служби; даље, кад се ђаци причешћују, кад је црквена слава и кад се литија или крети носе.

Члан 2.

Гди има више од два наставника, управитељ ће увек одређивати најмање по два учитеља да певају

6

у цркви, а где су само двојица, обојица ће редовно и подједнако ту дужност отправљати.

Но у местима где има више од два свештеника, ову ће дужност вршити учитељи заједнички са свештеницима, онако како црквена власт у договору с министром просвете утврди.

У местима где има више учитеља, управитељ ће саставити распоред за певање у цркви и тога се имају сви тачно придржавати.

У местима где има више цркава, издаће се засебни распоред и одредити који ће учитељи у коју цркву ићи.

Члан. 3.

О господским и опште-народним празницима, сви месни учитељи и учитељице долазиће у цркву на службу божју, а на вечерњу и јутрењу (в. 1. члан) само они који су редни по распореду.

Члан 4.

Учитељке и у мушким и женским школама ићи ће у цркву редом по распореду као и учитељи, и то само на вечерњу и службу.

Члан 5.

За идење у цркву и за певање у цркви управитељ прописује месечно (или, како за добро нађе) по два распореда: један, по коме ће учитељи и учитељице с ученицима и ученицама ићи у цркву, а други само за учитеље ради певања у цркви (в. чл. 2. ов. прав).

7

Онде где има више од четири учитеља, управитељ ће свакад одређивати најмање по двојипу да певају за певницом, а по један одржаваће поредак међу ђацима, ако није случај тачке 2. члана 2.

Члан 6.

Све што се овде прописује за учитеље, вреди и за управитеље месних школа.

Управитељи су дужни уверавати се да ли сви наставници тачно врше своје дужности и онда кад им није ред да сами иду у цркву и да певају за певницом, пак ће узимати на одговор и по потреби достављати министру оне који се не понашају као што треба.

На случај болести, управитељ извињава наставницима изостанке од цркве, а ови су дужни свакад благовремено известити о томе управитеља, како би овај могао наредити замењивање.

Б. По селима

Члан 7.

Где се црква и школа налазе у истом месту или где је црква највише пола сата удаљена од школе, учитељи ће ићи у цркву и држати страну за певницом онако како је одређено чланом 1., 2. и 3. за варошке учитеље. Ако је школа удаљена више од пола сата, а има најмање два свештеника при тој цркви, учитељи су дужни ићи у цркву само господским и опште-народним празницима, о причешћивању и о св.

8

Сави ; иначе (т. ј. кад је један свештеник при цркви) дужни су ићи недељом и празником само на службу божју.

Кад је црква удаљена од школе више од 1 сата, учитељи ће добијати бесплатан подвоз од општине, кад иду у цркву.

Члан 8.

Учитељице не морају ићи у цркву, ако је црква више од пола сата далеко од школе, осим случаја предвиђеног у трећој тачци члана 12.

Члан 9.

Како учитељи по селима иду у цркву и своје дужности врше, о томе воде надзор окружне протe, намесници и дотични свештеници.

II ЗА УЧЕНИКЕ И УЧЕНИЦЕ

A. У варошима

Члан 10.

Преко године ићи ће у цркву на вечерњу и службу ученици и ученице основних школа по распореду који саставља управитељ, и то :

- а. ученици и ученице I разреда 4 до 5 пута ;
- б. ученици и ученице II разреда 8 до 10 пута ;
- в. ученици и ученице III разреда 10 до 15 пута ; и
- г. ученици старијих разреда увек кад није ред млађим разредима.

Деца мушких основних школа иду у цркву заједно с децом женских школа, и то свакад по један разред мушке и по један разред женске школе заједно.

Члан 11.

Од идења у цркву ослобођавају се деца болешљива и слабо одевена. Ово оцењују дотични наставници с управитељем.

За време јаке зиме не ће ићи у цркву ученици I, II и III разреда, а и ученици старијих разреда кад је цича и веома мочарно време. Ово оцењују управитељи месних школа.

Б. По селима

Члан 12.

Где се црква налази у истом месту у ком и школа, ученици и ученице основних школа ићи ће у цркву онако како је прописано за варошке школе у чл. 10 ових правила.

Где пак црква није удаљена више од пола сата, ићи ће свакад на службу божју само ученици и ученице трећег и старијих разреда, а млађих само о причешћу.

Ако је црква од школе удаљена више од пола сата, дужни су ићи у цркву ученици и ученице четвртог, петог и шестог разреда на службу божју, али само кад су господски и народни празници, а сви кад је причешћивање, у време божитњег и часнога поста.

Члан 13.

Месни учитељ разрешава од идења у цркву ученике слабуњаве, болесне и лако одевене. Зимом кад су

10

велике хладноће и влаге, може ослободити и сву децу од идења у цркву.

III ОПШТЕ ОДРЕДБЕ

За ученике и ученице основних школа

Члан 14.

Ученичке изостанке од цркве извињава дотични учитељ, а за оне за које нађе на нису довољно оправдани доставља или сам (гди нема управитеља), или преко управитеља одбору школском, који при том поступа онако исто као што је прописано чл. 39. закона о основним школама за изостанке од школе.

Члан 15.

Пре поласка у цркву има се свакад одредити довољан број ученика из трећег и других старијих разреда за облачење у чираке и рипиде и за одговарање на служби и вечерњи. Последњи стоје увек код певница. Кад је веома хладно време, за ово ће се одређивати само здрави и одевени ученици.

Распоред који је за ово потребан утврђиваће управитељ у договору с дотичним учитељима, а у местима где нема управитеља, сами учитељи.

Распоред овај саставља се независно од онога у ч. 10

ПБр. 1793.

27 фебруара 1884.,

У Београду.

Заступник

*министра просвете и цркв. послова,
министар правде,*

Дим. Маринковић с. р.